

Marian Kachniarz

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: marian.kachniarz@ue.wroc.pl

DUŻA CZY MAŁA? DYLEMAT GMINNEGO ROZMIARU

BIG OR SMALL? DILEMMA OF COMMUNAL SIZE

DOI: 10.15611/pn.2017.477.08

JEL Classification: H11, H21, H72

Streszczenie: Dyskusje o optymalnej wielkości jednostek samorządowych absorbują zarówno środowiska naukowe, jak i polityczne, które odpowiadają za decyzje dotyczące kształtu podziału terytorialnego. Problem jest o tyle istotny, że tego typu zmiany powinny być czynione z wielką rozwagą, a ich kreowanie winno bazować na solidnej wiedzy. Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy większe gminy działają efektywniej, czy konsolidacja struktur administracyjnych przynosi efekty w postaci zmniejszonych jednostkowych kosztów funkcjonowania? Praca ma charakter przeglądu i jest syntezą wyników badań opublikowanych w literaturze światowej. Przegląd literatury na temat reform podziału terytorialnego pokazuje, że dowody na funkcjonowanie efektu skali w samorządach są bardzo niejednoznaczne. Podobnie trudno sformułować wnioski, które pozwoliłyby określić optymalną wielkość podstawowych jednostek podziału terytorialnego.

Słowa kluczowe: konsolidacja, efekt skali, samorząd terytorialny, reforma.

Summary: The creation of possible changes in territorial division should be based on sound knowledge. The aim of the paper is to try to answer the questions if larger communes are more efficient and if the consolidation of administrative structures result in reduced operating unit costs. The work is a review and is a synthesis of the results of the studies published in the world literature. The literature review on the territorial division reform shows that the evidence of the scale effect in local governments is very ambiguous. Similarly, it is difficult to formulate conclusions that would allow to determine the optimal size of the basic units of territorial division.

Keywords: consolidation, effect of scale, local government, reform.

1. Wstęp

Optymalne wielkości jednostek samorządowych są jednym z najbardziej dyskutowanych zagadnień związanych z efektywnością funkcjonowania sektora publicznego. Absorbują one zarówno środowiska naukowe, jak i polityczne, które odpowiada-

ją za decyzje dotyczące kształtu podziału terytorialnego. Jak argumentuje Swianiewicz [Swianiewicz i in. 2016, s. 7], szukając najstarszych odniesień do tego zagadnienia, można sięgnąć do filozofii klasycznej, szczególnie do *Państwa* Platona, który sugerował, że idealnej wielkości miasto powinno mieć ok. 30 tys. mieszkańców. Efektem nowożytnych koncepcji jest wykształcenie się dwóch głównych modeli zasadniczego podziału terytorialnego kraju. Jeden z nich opiera się na silnych więzach społecznych, co powoduje, że każda większa miejscowość stanowi odrębną jednostkę administracyjną. Podział ten nawiązuje do historycznie ukształtowanych układów parafialnych (których dominantą była wieża kościoła). Drugim modelem jest agregacja wielu jednostek osadniczych w układ liczący kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców. Obejmuje on zazwyczaj miasto będące centrum usługowym i ciężące ku niemu obszary wiejskie bądź małomiasteczkowe. Należy się tu dopatrywać inspiracji w układach osadniczych opartych na sieci miast targowych. W myśl pierwszego modelu ukształtował się układ gmin we Francji, w Czechach, na Słowacji czy w niektórych regionach USA (w Polsce – dawne gromady). Ten drugi model jednostek terytorialnych możemy spotkać w Wielkiej Brytanii (szczególnie w angielskiej części), Irlandii czy – po ostatnich reformach – w Danii.

Problem układu terytorialnego jest o tyle istotny, że jego zmiany powinny być czynione z wielką rozważą. W modernistycznym ujęciu każda epoka tworzy nowe uwarunkowania i konteksty, co może skutkować ustanowieniem adekwatnych do nich struktur. Wszystkie bowiem układy czasoprzestrzenne, nawet najbardziej długotrwałe, wytworzyły się w jakimś konkretnym czasie. Z drugiej strony zaś tradycjonaliści uważają, że trwałość struktur jest wartością samą w sobie. Dowodzić tego może ukształtowany w XII-XIII wieku układ osadniczy w Europie, który przetrwał wiele transformacji społeczno-gospodarczych (jak rewolucja agrarna i przemysłowa, urbanizacja itp.).

Tymczasem często popełnianym błędem jest jednowymiarowa percepcja przestrzeni. Modelowanie procesów zarządzania (przestrzeni władzy) nie powinno być czynione w oderwaniu od przestrzeni społecznej, ekonomicznej czy w końcu komunikacji kulturowej kształtującej przestrzeń symboliczną [por. Castells 1982; Jałowicki 1988]. Reformy sektora publicznego, realizowane w duchu *New Public Management* (NPM), czerpały inspirację z doświadczeń sektora prywatnego, nie uwzględniając często specyfiki świadczenia usług publicznych. Przekładało się to w praktyce na niewielkie efekty tych działań.

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie: czy większe gminy działają efektywniej, czy konsolidacja struktur administracyjnych przynosi efekty w postaci zmniejszonych jednostkowych kosztów funkcjonowania? Praca ma charakter przeglądowy i jest syntezą wyników badań opublikowanych w literaturze światowej.

W pierwszej części omówiono teoretyczne aspekty dotyczące efektu skali w samorządzie terytorialnym będące często motywacją procesów konsolidacyjnych. Starano się tu wykazać, że w dyskursie naukowym zarówno zwolennicy powiększania

gmin, jak i ich oponenty nie przedstawiają wystarczająco przekonujących argumentów. Te dywagacje zostały uzupełnione w drugiej części przeglądem badań *ex post*, dotyczących skutków przeprowadzonych reform oraz analiz empirycznych, weryfikujących optymalną wielkość podstawowych jednostek samorządu terytorialnego. Całość została zwieńczona konkluzjami, z których znacząca część ma charakter rekomendacji dla działań praktycznych.

2. Uwarunkowania teoretyczne

W debacie naukowej, zwłaszcza w środowisku ekonomistów, dominuje przeświadczenie o oddziaływaniu ekonomii skali, która pozwala w większych jednostkach osiągnąć niższe jednostkowe koszty wykonywania usług publicznych. Wzrost wielkości gmin pozwala także na lepszą alokację zasobów finansowych, materiałowych i kadrowych. Przegląd dyskusji teoretycznych na ten temat zaprezentowali Dollery, Crase i Johnson [2006, s. 156-168]. Trend ten możemy zawrzeć w sformułowaniu, że „większy jest lepszy” (*bigger is better*). Przeświadczenie to jest tak głębokie, że przybiera niejednokrotnie formę bezdyskusyjnego paradygmatu, który uwodzi wielu autorów reform. Dokonane przez Wollmanna i Swianiewicza [Wollmann 2011, s. 681-706; Swianiewicz 2015, s. 7-22] przeglądy zmian w strukturze terytorialnej krajów europejskich jednoznacznie wskazują na to, że autorzy reform inspirowali się tą ideą.

O ile wśród ekonomistów głównego nurtu dominuje pogląd o korzyściach skali (zarówno w sektorze produkcyjnym, jak i w publicznym), o tyle np. instytucjoniści i socjologowie wykazują większy dystans do takiego przekonania. Zarzucają oni tym pierwszym zbyt zawężony obraz funkcjonowania instytucji publicznych. Tymczasem to wymyślone przez ludzi ograniczenia, reguły, zasady postępowania i procedury kształtują ludzkie interakcje. Taka perspektywa pozwala docenić rolę ograniczeń nieformalnych, które są częścią dziedzictwa kulturowego danego społeczeństwa, systemu idei i ideologii. North zwraca uwagę, że reguły nieformalne posiadają swoistą inercję, która powoduje, że dokonująca się zmiana reguł formalnych (np. prawa, struktur czy, w szerszym ujęciu, systemu ekonomicznego) nie przynosi oczekiwanych efektów [North 1994, s. 24]. Reforma struktur administracji samorządowej powinna zatem powyższe uwarunkowania uwzględniać. Klasyczną pozycją dotyczącą zależności między rozmiarem wspólnot a kwestią legitymizacji władzy jest opracowanie Dahla i Tuftego [Dahl, Dahl, Tuftes 1973]. Twierdzą oni, że w mniejszych jednostkach istnieje większa kontrola społeczna oraz większe poczucie odpowiedzialności władzy. Nowsze badania zdają się tę tezę potwierdzać [m.in.: Denters i in. 2014; Swianiewicz 2010]. Bardzo dobrego podsumowania teoretycznych argumentów zwolenników i przeciwników konsolidacji jednostek dokonał Swianiewicz [2015].

3. Efekty reform administracji

Jak już wspomniano, wiele krajów dokonało reform konsolidacyjnych motywowanych ideą ekonomii skali. W Australii i Nowej Zelandii proces ten przeprowadzono na początku lat 90. ubiegłego wieku. W jego wyniku zmniejszono liczbę *local governments units* o niemalże 30%. Podobne w swym zakresie zmiany nastąpiły w Wielkiej Brytanii, Niemczech i Finlandii. Jeszcze głębszych reform dokonały Irlandia, Islandia i Dania – stopień redukcji liczby gmin wynosi tu ok. 70% (względem 1990 roku).

Podjęte przez autora studia literaturowe miały umożliwić zebranie opinii o skutkach wdrożonych reform. Zakres studiów dotyczył głównie literatury anglosaskiej i skandynawskiej ze względu na to, że właśnie w tych krajach dokonano największych zmian.

Badacze australijscy, podsumowując swoje wieloaspektowe wyniki badań nad efektami konsolidacji samorządów w ich kraju, stwierdzili, że nie przyniosły one oczekiwanych rezultatów. Wręcz odwrotnie, w skali całej Australii po konsolidacji liczba zatrudnionych w lokalnych samorządach znacznie wzrosła. Większe jednostki także wykazywały relatywnie większy deficyt [Dollery, Keogh, Crase 2005]. Ponadto większe oddalenie struktur administracyjnych osłabia bezpośrednią kontrolę lokalnych społeczeństw, co sprzyjało relatywnie niższej sprawności działania. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku Nowej Zelandii. Doświadczenia tego kraju w koncentracji usług i łączeniu jednostek nie okazały się „cudownym lekiem” na obniżenie wydatków [Dollery, Crase 2004]. B. Keenan [2008], badając skutki połączenia samorządów w aglomeracji Auckland, stwierdza, że efektywność lokalnego samorządu nie jest determinowana wielkością jednostki. Połączenie jednostek spowodowało degradację interesów terenów peryferyjnych względem aglomeracji. Oddaliło także od wyborcy ośrodek decyzyjny i zmniejszyło jego wpływ na podejmowanie decyzji, co powoduje alienację mieszkańców z polityki lokalnej.

Trudno znaleźć w literaturze światowej jednoznaczne dowody na poparcie tezy, że wielkość jednostki administracyjnej jest skorelowana z jej efektywnością [Byrnes, Dollery 2002; Boyne 1992]. Choć badania Bloma-Hansena i in. [2014] oraz Moio i Uusitalo [2013] wykonane odpowiednio na gminach duńskich oraz fińskich wskazują na funkcjonowanie efektu skali, to już metaanalizy Walkersa i Andrewsa [2013] oraz Solé-Ollé i Bosha [2005] wskazują na nieliniową zależność między wielkością populacji gminy a kosztami funkcjonowania. Analizy wyników programów przedszkolnych (*pre-K programs*) w stanach Michigan, New Jersey, Oklahoma, Południowa Karolina i Zachodnia Wirginia nie potwierdziły takich korzyści. Dużo większe znaczenie dla efektywności miał wpływ stanowych programów niż wielkość jednostki [Wong i in. 2008]. Podobnie nie wykazano efektu skali w badaniach zależności pomiędzy efektywnością wykorzystania grantów federalnych a wielkością samorządów w czterech stanach (Kentucky – 120 powiatów, Alabama – 67, Georgia – 159 i Południowa Karolina – 45). Nie potwierdzono także korelacji

pomiędzy zróżnicowaną strukturą powiatów (*county*) a sprawnością działania w poszczególnych stanach [Hall 2007]. Doskonałego podsumowania kilkudziesięciu badań północnoamerykańskich nad efektami konsolidacji usług publicznych dokonali w swych opracowaniach Ch. Pineda [2005] oraz A. Sancton [2000]. Wynika z nich konkluzja, że większe rozdrobnienie wcale nie jest przyczyną nakładania się i powielania tych samych kompetencji.

Ciekawym nurtem badań jest poszukiwanie punktu optymalnej wielkości, przy której samorząd jest najbardziej efektywny. Badacze japońscy wykonywali analizy zmierzające do określenia optymalnej wielkości miast, opierając się na metodzie benchmarkingu kosztów świadczenia poszczególnych usług. Nie znaleźli jednak zadowalających korelacji, twierdząc, że problem wymaga jeszcze wielu badań empirycznych [Mizutani, Tanaka 2007]. Z kolei naukowcy francuscy, analizując 36 tys. francuskich gmin, doszli do wniosku, że najbardziej efektywne są gminy liczące ok. 400 mieszkańców [Breuning, Rocaboy 2008]. Do zgoła odmiennych wniosków doszli Bikker i Van der Linde [2016], którzy uważają, że optymalna wielkość gminy w Holandii wynosi ok. 50 tys. W świetle badań Houlberga [2010] nad samorządami duńskimi, optymalna wielkość jednostek lokuje się w granicach 30-50 tys. Pomiędzy tymi skrajnościami lokują się badania niemieckie [Geys i in. 2007] i amerykańskie [Caprio, Pfeiffer 2014], które sytuują punkt optymalnej efektywności w okolicach 8-10 tys. mieszkańców.

Ważnym głosem w dyskusji na ten temat jest opracowanie pod przewodnictwem Swianiewicza [Swianiewicz i in. 2016]. Z pewnością jest najbardziej wszechstronną pozycją, która ukazała się w języku polskim. Autorzy zastosowali tu m.in. quasi-eksperymentalną metodę badań nad gminami, które wyodrębniły się z większych jednostek. I choć skłaniają się ku tezie, że zwiększenie wielkości gmin może przynieść korzyści, to jednocześnie zaznaczają, że nie dzieje się tak w każdym przypadku.

Badania zależności między wielkością samorządów (powiatów) a ich efektywnością zostały także podjęte przez Autora tego artykułu [Kachniarz 2012]. Wyniki kosztów jednostkowych świadczonych usług oraz ich wydajności nie wykazywały związku z wielkością jednostek samorządu.

Już po samych wynikach badań widać, że naukowcom daleko w tym względzie do jednomyślności. Zaskakującym efektem tych analiz jest brak potwierdzenia zdroworozsądkowego wydawałoby się poglądu, że większe jednostki są efektywniejsze. Wielu autorów ostrożnie podsumowuje wyniki swoich badań jako niejednoznaczne, niektórzy z nich konkludują, że konsolidacje nie przyniosły efektów w zakresie relatywnie tańszego funkcjonowania, inni zaś, że różnice w kosztach jednostkowych małych i dużych jednostek są nieistotne. Pojawiają się nawet opinie, że koszty zaburzeń pamięci instytucji i koszty oportunistów pracowników są przez autorów reform wyraźnie niedoceniane i wielokrotnie przewyższają uzyskane efekty z konsolidacji. Zauważono także specyficzny efekt „równania do góry”, gdzie w skonsolidowanej jednostce zarówno wynagrodzenia, jak i świadczone usługi przyjmują poziom naj-

wyższy spośród jednostek składowych. W takich przypadkach nietrudno wręcz o dysefekt skali, gdzie koszty funkcjonowania dużych gmin stają się wyraźnie wyższe od mniejszych. Takie negatywne efekty zauważalne są szczególnie w tych kategoriach usług, które wymagają dużego nakładu pracy (usługi społeczne). Najczęściej zaś zmniejszenie kosztów jednostkowych usług wraz ze wzrostem zakresu ich świadczenia notowane jest w usługach infrastrukturalnych. W tym miejscu warto podkreślić, że każdy rodzaj usługi może mieć swoje optimum w innym miejscu. Trudno zatem wyznaczać jednoznacznie optymalną wielkość dla ich zróżnicowanej wiązki. W takim zakresie są to opinie rekomendujące raczej zmiany wewnątrz jednostek, zwiększające swobodę organizatorską i elastyczność wykonywania usług niż reformy granic.

Skoro zatem wyniki przytaczanych tu korelacji, a także wyniki badań w innych krajach nie potwierdzają związku efektywności z wielkością jednostki samorządowej, dlaczego w debacie publicznej przeświadczenie to jest tak mocne? Dlaczego wielu przedstawicieli nauk o organizacji i zarządzaniu przyjmuje *a priori* to stwierdzenie? Specyfika sektora publicznego powoduje, że teorie sprawdzające się w działalności produkcyjnej nie mają pełnego zastosowania w przypadku administracji publicznej. Podlega ona bowiem dużo bardziej zróżnicowanym uwarunkowaniom, definiowanym jako normy instytucjonalne.

Pierwszym problemem jest określenie punktu, w którym dalszy wzrost jednostki może przynosić już niekorzyści skali. Sytuacja taka następuje, gdy wielkość jednostki powoduje zwiększone koszty transakcyjne. Wynikają one m.in. z wieloszczeblowej struktury zarządzania, tendencji do atomizacji komórek i pionów organizacyjnych, zaburzeń w przepływie informacji, dążenia do gromadzenia zasobów i tłumienia głównych celów i zasad funkcjonowania jednostki. Być może optimum, za którym pojawiają się niekorzyści skali, ulokowane jest na stosunkowo niskim poziomie. Niezauważone przez tych, którzy poszukują go zawsze w największych jednostkach. W takim przypadku określenie „duży” nabierałoby względnego znaczenia.

Drugim elementem tłumaczącym brak jednoznacznych wyników tych badań może być złożona struktura usług świadczonych przez samorządy. Oddziaływanie korzyści skali w poszczególnych dziedzinach może mieć inny charakter. W efekcie może dochodzić nawet do negatywnych sprzężeń, w których korzyści skali, np. ze świadczenia wybranej usługi komunalnej, niwelowane będą przez dysefekty w usłudze kwalifikowanej do grupy usług społecznych czy administracyjnych.

Jeżeli nawet przyjmiemy, że wielkość jednostek powinna determinować efektywność i wydajność, to brak tego związku może wynikać z silniejszego oddziaływania także innych czynników. Wpływ ten może być na tyle duży, by całkowicie niwelować ewentualne korzyści wynikające z ekonomii skali. Może się okazać, że ważniejszymi od wielkości jednostki elementami kształtującymi jej efektywność mogą być m.in. charakter przywództwa i kultura organizacyjna urzędu.

Niezwykle istotnym elementem jest kontrola społeczna – bardziej bezpośrednia w mniejszych jednostkach. Duże struktury są o wiele bardziej abstrakcyjne dla lo-

kalnych społeczności, co z kolei zwiększa anonimowość pracujących tam urzędników. W efekcie cała administracja staje się mniej przejrzysta dla społeczności lokalnej. Utrudnia to także bezpośredni nadzór zarządzających, uniemożliwiając im ścisłą ocenę bieżącego funkcjonowania, jak i zasadności i kierunków koniecznych do przeprowadzenia zmian.

Doświadczenia te powinny przestrzegać przed podejmowaniem bezrefleksyjnych zmian w lokalnych strukturach administracyjnych. Winny być one bowiem poprzedzone interdyscyplinarną analizą, uwzględniającą instytucjonalne uwarunkowania danego kraju czy regionu.

4. Zakończenie

Przegląd literatury dotyczącej reform podziału terytorialnego pokazuje, że dowody na funkcjonowanie efektu skali w samorządach są bardzo niejednoznaczne. Uwarunkowania społeczne, kulturowe i kontekst polityczny nie pozwalają na prostą adaptację i porównywanie wyników badań pomiędzy poszczególnymi krajami. Dodatkowo skomplikowana natura przedmiotu badań (nie zawsze w pełni uwzględniana), utrudnia pozyskanie adekwatnych danych i wyciąganie prawidłowych wniosków z uzyskanych wyników.

Podobnie trudno sformułować wnioski, które pozwoliłyby określić optymalną wielkość samorządu podstawowego szczebla. Interdyscyplinarność nauki o lokalnej administracji oraz zróżnicowana natura instytucji, które ją kształtują, nie pozwala na dokonywanie w tym względzie prostych i uniwersalnych syntez. Już sam ten fakt powinien chłodzić nieco zapalę reformatorów wierzących, że ekonomia skali jest automatycznym mechanizmem, który zawsze włącza się w przypadku powiększenia jednostek administracyjnych.

Rozczarowanie z wdrażania zasad NPM zmieniło postrzeżenie jednostek samorządowych na wzór podmiotów z sektora prywatnego. Kierują się one dużo bardziej zróżnicowanymi i kompleksowymi przesłankami niż podmioty prywatne. Aspekty socjologiczne, prawne, polityczne czy nawet zagadnienia etyczne mają tu taki sam wpływ na charakter ich funkcjonowania jak uwarunkowania ekonomiczne. Wydaje się zatem, że konieczne jest zastosowanie w tym przypadku podejścia właściwego dla nurtu ekonomii instytucjonalnej, które uwzględni interdyscyplinarną i wielowątkową naturę przedmiotu badań. Samorząd powinien być badany jako wiązka usług o odmiennym charakterze, które mogą osiągać optimum efektywności przy zupełnie innych wielkościach. Ponadto różnie mogą one reagować na powiększanie skali i zakresu usług. O ile jedne mogą pozytywnie korelować z powiększaniem się jednostki, o tyle inne w tym samym procesie mogą budować zależności nieliniowe.

Wszystkie te uwagi nie oznaczają, że należy zupełnie porzucić dywagacje na temat sensowności reform jednostek samorządu terytorialnego, w tym zwłaszcza powiększania ich skali. Uznanie istniejącego podziału za najbardziej racjonalny byłoby oczywiście sporym nadużyciem. Jest rzeczą bezsporną, że zmiany otoczenia spo-

łecznego, gospodarczego, politycznego i technologicznego wymagają racjonalnych reakcji. Rzecz w tym, by takich zmian nie podejmować na podstawie ugruntowanych dogmatów, które w gruncie rzeczy mają charakter niezwyfikowanej empirycznie wiedzy potocznej. Taki dogmat stanowi powszechne niemalże przeświadczenie, że konsolidacja jest lekiem na wiele problemów.

Tymczasem źle zaplanowana i przeprowadzona konsolidacja dwóch dysfunkcyjnych jednostek może doprowadzić do pogłębienia dysfunkcji zamiast ich eliminacji. Najpierw należałoby zatem znaleźć sposoby uzdrowienia sytuacji wewnętrznej jednostek, a dopiero potem ewentualnie zastanawiać się nad uzyskaniem efektu skali. Efekt ten można osiągnąć niekoniecznie przez samą konsolidację. Niezłe bowiem rezultaty może przynieść współpraca samorządów w warunkach ich samodzielności organizacyjnej. Wymagałoby to modyfikacji prawa, które w chwili obecnej takiej kooperacji nie ułatwia.

Otwarte zatem pozostaje pytanie, który kierunek usprawniania działalności samorządów może przynieść najlepsze rezultaty. Wydaje się bowiem, że wysiłek włożony w konsolidację struktur, gdyby został ukierunkowany na usprawnienie wewnętrzne instytucji (promowanie współpracy, zwiększenie swobody organizacyjnej jednostek, wdrożenie benchmarkingu efektywności usług itp.), mógłby zaowocować większymi efektami.

Ten dylemat nie zostanie rozstrzygnięty bez rozwoju tego kierunku badań, w tym zwłaszcza analiz krajowych. Należy pamiętać, że ze względu na odmienne konteksty instytucjonalne analizy międzynarodowe mogą mieć dla nas jedynie wartość inspirującą.

Literatura

- Bikker J., Van der Linde D., 2016, *Scale economies in local public administration*, Local Government Studies, vol. 42 (3), s. 441-463.
- Blom-Hansen J., Houlberg K., Serritzlew S., 2014, *Size, democracy and the economic cost of running the political system*, American Journal of Political Science, vol. 58, issue 4, s. 773-1091
- Bönisch P., Haug P., Illy A., Schreier L., 2011, *Municipality size and efficiency of local public services: Does size matter?*, IWH Discussion Papers, vol. 18.
- Boyne G., 1992, *Local Government Structure and Performance: Lessons from America?*, Public Administration, vol. 70, issue 3.
- Breuning R., Rocaboy Y., 2008, *Per-capita public expenditures and population size: a non-parametric analysis using French data*, Public Choice, vol. 136, s. 429-445.
- Byrnes J., Dollery B., 2002, *Do Economies of scale exist in Australian local government? A review of the Empirical Evidence*, University of New England Working Paper Series in Economics, no. 2002.
- Caprio R., Pfeiffer M., 2014, *Size May Not be the Issue: An Analysis of Cost of Local Government and Municipal Size in New Jersey*, Local Government Research Center, Edward J. Bloustein School of Planning and Public Policy, Research Paper no. 1, Rutgers University.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa.

- Dahl R., Dahl A., Tufto E.R., 1973, *Size and Democracy*, Stanford University Press, Stanford.
- Denters B., Lander A., Mouritzen P.E., Rose L., 2014, *Size and Local Democracy*, Edward Elgar, Cheltenham-Northampton.
- Dollery B., Crase L. Johnson A., 2006, *Australian Local Government Economics*, UNSW Press, Sydney.
- Dollery B., Crase L., 2004, *Is Bigger Local Government Better? An Evaluation of the Economic Case for Australian Municipal Amalgamation Programs*, University of New England Working Paper Series in Economics, no. 4.
- Dollery B., Keogh C., Crase L., 2005, *Alternatives to Amalgamation in Australian Local Government: Lessons from the New Zealand Experience*, University of New England Working Paper Series in Economics, no.15.
- Geys B., Heinemann F., Kalb A., 2007, *Local governments in the wake of demographic change: efficiency and economies of scale in German municipalities*, ZEW Discussion Papers 07-036, ZEW – Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung/Center for European Economic Research.
- Hall J.L., 2007, *Assessing the Effects of Size and Structural Variation in SubState Regional Economic Development Districts*, Southern Political Science Association, New Orleans.
- Houlberg K., 2010, *Municipal size, economy, and democracy*, [w:] Swianiewicz P. (red.), *Territorial Consolidation Reforms in Europe*, LGI – Open Society Institute, Budapest.
- Jałowicki B., 1988, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kachniarz M., 2012, *Efektywność usług publicznych. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław.
- Keenan B., 2008, *Efficiency, Accountability and Sustainability of Auckland's Local Government*, Royal Commission, Auckland.
- Mizutani F., Tanaka T., 2007, *Estimation of Optimal City Size*, ESPA, Liverpool.
- Moisio A., Uusitalo R., 2013, *The impact of municipal mergers on local public expenditures in Finland*, Public Finance and Management, vol. 13, s. 148-166.
- North D.C., 1994, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pineda Ch., 2005, *City County Consolidation and Diseconomies of Scale: Summary of Selected Literature*, Ash Institute for Democratic Governance and Innovation, Harvard.
- Sancton A., 2000, *Merger Mania*, McGill-Queens University Press, Montreal.
- Solé-Ollé A., Bosch N., 2005, *On the relationship between authority size and the costs of providing local services: Lessons for the Design of Intergovernmental Transfers in Spain*, Public Finance Review, vol. 33 (3), s. 343-384.
- Swianiewicz P., 2010, *Czy rozmiar ma znaczenie? Zróżnicowanie opinii mieszkańców o funkcjonowaniu samorządów lokalnych w zależności od wielkości gminy*, Samorząd Terytorialny, vol. 4, s. 5-16.
- Swianiewicz P., 2015, *Reformy terytorialne – europejskie doświadczenia ostatniej dekady*, Samorząd Terytorialny, vol. 6, s. 7-22.
- Swianiewicz P., Gendźwił A., Łukomska J., Kurniewicz A., 2016, *Wielkość gmin i powiatów a sprawność ich funkcjonowania. Hipotezy wielkoludów i liliputów*, Scholar, Warszawa.
- Walker R.M., Andrews R., 2013, *Local government management and performance: A review of evidence*, Journal of Public Administration Research and Theory, vol. 25, s. 101-133.
- Wollmann K., 2011, *Reorganizing local government: Between territorial consolidation and two-tier intermunicipality*, Croatian and Comparative Public Administration, no. 11(3), s. 681-706.
- Wong V.C., Cook T.D., Barnett W.S., Jung K., 2008, *An effectiveness-based evaluation of five state pre-kindergarten programs*, Journal of Policy Analysis and Management, vol. 27, no. 1, s. 122-154.